

नेपालको १.१ करोड वर्षअघिको रामनरवानर- नेपिथेकसको सन्दर्भमा आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थल (गताङ्कको बाँकी)

—केदारनाथ प्रधान

समयकालको दृष्टिले आजभन्दा करीव ४० लाख वर्षअघिको अफ्रिकाको दक्षिणी नरवानर (*Australopithecus*) सित करीव २६ लाख वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको ओल्दुभाइ (*Olduvai*) मानव⁵⁴ पाकिस्तानको करीव २० लाख वर्षअघिको सोआन (*Soan* १९८७ ई.) मानव⁵⁵ र चीनको करीव १७ लाख वर्षअघिको युआनमोउ (*Yuanmou*) मानव⁵⁶ का अवशेषहरूले (मानव निर्मित ढुंगाका हतियारहरू) दक्षिणी नरवानरको समयदेखि यताको रिक्त समयको पूर्ति गर्ने झिनो संभावना रहेको जस्तो देखिन्छ। तर यता भेगको ८०-८५ लाख वर्षअघिको रामनरवानर (*Ramapithecus*) पछि र २० लाख वर्षअघिको शोवान मानवभन्दा अघिको करीव ६० लाख वर्षको रिक्त समयलाई पूर्ति गर्ने कुनैपनि अवशेष एशिया महादेशमा पाइएको छैन र दक्षिणी नरवानर (*Australopithecus*) को अवशेष हालसम्म अफ्रिकामा मात्र पाइएको र त्यहाँ रामनरवानर (*Ramapithecus*) को समयकालको बीचको करीव १ करोड वर्षको रिक्तताले यी दुई बीचको संबन्धबारे

हाल यसै हो भन्न कठिन देखिएको छ। यसले यी दुई जीव बीच अर्को एउटा लुप्त शृङ्खला रहेको हुनसक्ने संभावना देखिन्छ, जसमा यी दुवैको स्वरूप रहेको होस्।

एम्. नेस्तर्ख (*M. Nesturkh*, १९६७ ई.) ले दक्षिणी नरवानर (*Australopithecus*) को मानव स्वरूपमाथि शंका गर्दै रामनरवानर (*Ramapithecus*) प्रकारको अतिनूतनाश्म (*Pliocene*) युगको प्रारम्भिक कालको नरवानर (*Anthropoid ape*) बाट विकसित भएको दक्षिण एशियाली प्रकार (*South Asian Form*) को नरवानर (*ape*) को एउटा हाँगाबाट मानवको उद्गम भएको⁵⁷ अनुमान गरेका छन्। तर उनले न त यसलाई पुष्टि गर्ने तर्क दिएका छन् न त आफैले फलक चित्रमा दिएको एउटै उमेरका दक्षिणी नरवानर (*Australopithecus*) र साधारण मेध्यवानर (*Common Chimpanzee*, दुवै १९३१ ई. का) का माथिल्ला दन्तारोपण अवस्थिति (*Dentition*) तथा तालु वा मुखभित्तको माथिल्लो च्यापु (*Palate*) र तल्लो बज्जाराको प्रकृति नमिलेको⁵⁸

⁵⁴ सिंह, डा. मदनमोहम—पुरातत्त्वकी रूपरेखा, जानकी प्रकाशन, पटना, द्वितीय संशोधित एवं परिवर्तित संस्करण, १९८१ ई., पृष्ठ ४१।

⁵⁵ समीक्षा (साप्ताहिक), काठमाडौं, वर्ष २८, अंक ३९, संख्या ३९४, सेप्टेम्बर २५, १९८७ ई.।

⁵⁶ लानेपा, जिया—पूर्ववत्, पृष्ठ ६-८।

⁵⁷ नेस्तर्ख, एम.—उही, पूर्ववत् पृष्ठ ६४।

⁵⁸ पूर्ववत्—फलक चित्र संख्या ३३ र ३४, पृष्ठ ६०।

बारे ध्यान दिई उल्लेख नै गरेका छन् । माथि उल्लेख गरिएको (१९८३ ई.) शुष्क वानर (Dryopithecus) र रामनरवानर (Ramapithecus) बीचको जस्तो देखिने पुच्छर नभएको प्राणी (Ape like creature) लाई मानव र नरवानर (Anthropoid) दुवैको साझा पुर्खा हुनसक्ने अनुमान गरेको पाइएबाट पनि नेस्तर्ख (Nesturkh) को उक्त भनाइ मिलेको देखिदैन । उपर्युक्त फलक चित्रमा देखाइएको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) र मेध्यवानर (Chimpanzee) बीचको भेदले आधुनिक अफ्रिकी मेध्यवानर (Chimpanzee) सित मिलेको भन्ने अनुमान पनि मिल्न आउँदैन । त्यस्तै दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को कोखाको हाड (Pelvis), काँधको पट्टि हाड (Shoulder blade), हात, खुट्टा र पाइतालाको हाड मानवसित मिलेको पाइएकोले उपर्युक्त दुई जीव बीच मेल नखाएको देखिन्छ ।

रामनरवानर (Ramapithecus) र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को संबन्धबारे अझै प्रष्ट हुन सकेको छैन तापनि रामनरवानर (Ramapithecus), अन्य, नरवानर (Anthropoid) भन्दा भिन्न एवं विकसित देखिएको र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus), मानवसित निकै कुरामा मेल खाएको देखिएकोले यी दुई बीच संबन्ध रहेको कुरामा आशंका गरे तापनि अविश्वास गर्न सकिने भन्ने देखिदैन । माथि उल्लेख गरिए जस्तै यी दुई जीवको समयको लामो अन्तरालमा अर्को एउटा लुप्त शृङ्खला (Missing Link) जीव रहन सक्ने संभावना देखिन्छ, जसको प्रकृति रामनरवानर (Ramapithecus) भन्दा उच्च विकसित र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) भन्दा निम्न अवस्थाको वा कोरा रूपको रहेको होस् ।

५.२ दक्षिणी नरवानरको प्रकृति

आजभन्दा करीव ६० लाख वर्षअघि उद्गम

भएको हुनसक्ने भनी अनुमान गरिएको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) का अवशेषहरू हालसम्म सबै उमेर र लिंगका गरी ९० भन्दा बढीका पाइएका छन् । यी अवशेषहरू मुण्ड (झण्डै पूर्ण अवस्थाको) बङ्गारा, दाँत, काँधका टुटेका पट्टि हाड (Shoulder blades), पाखुरा तथा हातका हाडहरू, तालुको हाड, कोखा (Pelvis) का हाड र खुट्टा तथा पाइतालाका हाडहरू रहेका छन् । दक्षिण अफ्रिकाको टाङ्ग (Taung) मा पाइएको टाङ्गस् एप् (Taung's ape, १९४२ ई.) को अवशेषलाई अष्ट्रेलियाका प्रो. आर. ए. डार्ट (Prof. R. A. Dart) ले दक्षिणी भागमा पाइएको आधारमा दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) भनी नामकरण गरेका हुन्^{५९} । यसका अवशेषहरू अफ्रिका बाहेक अन्य महादेशमा हालसम्म पाइएको कुरा प्रकाशमा आएको छैन ।

दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को इथियोपियामा पाइएको अवशेषको आधारमा नेस्तर्ख (Nesturkh) ले यसलाई र ओरेपिथेकस् (Oreopithecus) लाई पुच्छर नभएका वानर (Ape) हुन् र ती विलुप्त भैसकेका छन् भन्दै कमसेकम तिनीहरूलाई “प्रकृतिको असफलतापूर्ण प्रयास” भनी लिइनु पर्दछ^{६०} भन्ने धारणा र यसको मामव स्वरूपमाथि आशंका व्यक्त गरेको पाइए तापनि हालसम्म प्राप्त अवशेषहरूको आधारमा तल यसको प्रकृतिबारे चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ ।

दक्षिणी नरवानर प्रमिथियस् (Australopithecus Promethecus, १९४८ ई.) को कोखा (Pelvis) को हाड र प्लेजियान्थ्रोपस् (Plesianthropus, १९४७ ई.) को तिष्ठाको हाड र खुट्टाको नलिहाड (Tibia) को आधारमा दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) लाई ठाडो भएर हिंड्न सक्ने^{६१} भनी अनुमान गरेको पाइएको छ । कसैले

^{५९} लानेपा, जिया- पूर्ववत् ।

^{६०} नेस्तर्ख, एम,- पूर्ववत् ।

^{६१} पूर्ववत्- पृष्ठ ६३ ।

गर्धनभन्दा माथि नरवानर (Anthropoid) को जस्तो र गर्धनभन्दा तल पुट्टो, जाँघको हाड, खुट्टा तथा पाइतालाको हाड मानवसित मिलेको भनी अनुमान गरेका छन् । मस्तिष्कको गिदी क्षमताको संबन्धमा दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को ४५०-५५० सी. सी., मेध्यवानर (Chimpanzee) को ३५०-४५० सी. सी., र मानवको १२००-१५०० सी. सी. रहेको^{६२} भनी गरिएको अनुमानको आधारमा अफ्रिकी मेध्यवानर-सित मिलेको अनुमान गरी गर्धनभन्दा माथि नरवानर (Anthropoid) सित मिलेको धारणा व्यक्त गरेको पाइए तापनि पछिल्ला खोज र अनुसन्धानले दक्षिण नरवानर (Australopithecus) को ६०० सी. सी. को क्षमता^{६३} रहेको अनुमान गरेको पाइएकोले यसलाई मेध्यवानरसित मिलेको भन्न सकिँदैन । मस्तिष्कको आधारमा मानवको विकासबारे चर्चा गर्दा सोभियत मानवशास्त्री डा. वी. पी. एलेक्सीभ (Dr. V. P. Alexeev, १९८६ ई.) ले दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को ६०० सी. सी., जावा मानवको ९०० सी. सी., पेकिङ्ग मानवको १०००-१०५० सी. सी.^{६४} र निआन्डर्थल (Neanderthal) मानवको १४६३ सी. सी. रहेको उल्लेख गरी दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) मानवको पूर्वज रहेको आधार भनी प्रत्येक-जसो चरणमा गिदीको आकार १००-१५० सी. सी. बढ्दै गरेको चर्चा गरेको पाइएबाट माथिको मेध्यवानर (Chimpanzee ४५०-५०० सी. सी.)^{६५} सित नमिलेको कुरा पुष्टि हुन आउने देखिन्छ । उपर्युक्त चर्चाले दक्षिणी नरवानर मेध्यवानरभन्दा मानवसित बढी निकट रहेको

अनुमान देखिन्छ । मेध्यवानरको अघिल्ला दाँत दक्षिणी नरवानरको भन्दा ठूलो रहेको र माथिल्लो बङ्गरा केही र तल्लो बङ्गराको अघिल्लो भाग मेध्यवानरको भन्दा मानवको भित्ततिर पसेको र बङ्गराको आकारको संबन्धमा मेध्यवानरको बढी वानरसित र दक्षिणी नरवानरको मानवसित बढी मिलेको पाइएबाट पनि यसको गर्धनभन्दा माथिको भाग पनि मानवसित त्यति नमिलेको देखिँदैन ।

दक्षिणी नरवानरको सरदर उँचाइ करीव १.५ मीटर र दाँत विशेष गरी, अगाडिको तथा त्यसको संगैको दाँत अपेक्षाकृत ठूलो रहेको अनुमान गरेको पाइन्छ । अफ्रिकाको ट्रान्सवाल (Transvaal, १९३० ई.) गुफाहरूमा प्राप्त अवशेषहरूको आधारमा दक्षिणी नरवानरलाई कुकुर-मुखे वानर (Baboon), मृग आदि जीवको शिकार गर्ने गरेका हुनसक्ने^{६६} र घाँसे मैदानी (Savana) तथा शुष्क (arid) क्षेत्रमा रहेका भनी मानिएको छ । यिनीहरू आहाराको निम्ति जंगली कन्दमूल संचय गर्ने मात्र होइन, लौरो र ढुंगाको हतियार प्रयोग गर्ने र कुकुर-मुखे वानर (Baboon) को साथै खरायोको पनि शिकार गर्ने^{६७} भनी अनुमान गरेको पनि पाइएको छ । पछिल्ला अनुमान गर्ने नेस्तर्ख (Nesturkh, १९६७ ई.) को भनाइ माथिको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) लाई मानव सुदृश (Hominid) हुन नसक्ने भनाइको विपरीत रहेको र पहिलो भनाइले तिनीहरूमा मानव सदृश लक्षणहरू सम्पन्न थिए भनी भन्न नसकिए तापनि मानवमा विकसित हुने दिशामा भने तिनीहरू नरवानर (Anthropoid) भन्दा निकै अघि थिए^{६८} र भनी भनेको पाइएको छ । कसैले यसलाई आगोको उपयोग गर्न जान्ने र बोल्न पनि

^{६२} सिंह, रामप्रवेश एवं कुमार डा. अनिल - पूर्वतत्, पृष्ठ १७

^{६३} लानपो, जिया- पूर्वतत्, पृष्ठ, ४

^{६४} एलेक्सीभ, डा. वी. पी. -दि अरिजन् अफ ह्यूमन रेस, प्रोग्रेस पब्लिशर्स, मास्को, अंग्रेजी अनुवाद, १९८६ ई. पृष्ठ ७९

^{६५} एलेक्सीभ, डा. वि. पी. - पूर्वतत्, पृष्ठ, ८५ र ७९

^{६६} सिंह, डा. रामप्रवेश एवं कुमार, डा. अनिल- पूर्वतत्, पृष्ठ १८

^{६७} नेस्तर्ख, एम. - पूर्वतत्, पृष्ठ ६३

^{६८} सिंह, डा. रामप्रवेश, एवं कुमार, डा. अनिल- पूर्वतत्

जान्ने भने तापनि यसको कुनै आधार नरहेको⁶⁹ भनी मानिएको छ ।

यस प्रकार दक्षिणी नरवानरको सम्बन्धमा केही विवादास्पद बनाइ रहेको पाइए तापनि यसलाई अतिनूतनाश्रम (Pliocene) युगको अन्तदेखि चतुर्थखण्ड (Quaternary) को प्रारम्भसम्म (५०-४० लाख वर्षअघि)⁷⁰ विकास भैसकेको सम्भावनाबारे अनुमान गरेको पाइएको छ । त्यस्तै यस जीवको कालदेखि मानवको युग प्रारम्भ भएको र यो जीव नै मानवको सबैभन्दा आदिम रूप भनी अनुमान पनि गरेको पाइएको छ ।

५.३ दक्षिणी नरवानर र नेपाली सन्दर्भ

माथि यस जीवलाई घाँसे मैदान र शुष्क वातावरण रहेको क्षेत्रमा रहेको भनी उल्लेख गरिएको छ । नेपालमा सो कालमा यस किसिमको क्षेत्र रामनरवानर (Ramapithecus) को थलो चुरे इलाका नै देखिन्छ र यो बाहेक अर्को शुष्कक्षेत्र तत्कालीन रहेका हुनसक्ने अनुमान हुँदैन । यता भेगमा आजभन्दा करीव २५-२६ लाख वर्षअघिको पूर्व-चेलियन (Pre-Chellean) भनी अनुमान गरिएको अफ्रिकाको ओल्डुवाइ घाटीको प्राकृतिक ढुङ्गाको हतियारलाई संज्ञना गराउने खालको हतियारको धनी वर्दिया⁷¹ मानवभन्दा प्राचीन मानव मात्र होइन, अन्य वानर (Primates) र नरवानर र दक्षिणी नरवानर पछिको प्राचीन प्राङ्ग मानवले शिकार गर्ने गरेका भनी अनुमान गरिएका पशुका समकालीन जस्तो देखिने उष्ण क्षेत्रमा रहने भनी अनुमान गरिएको महागजको अवशेष (आजभन्दा करीव ३० लाख वर्षअघिको) काठमाडौंको चोभार (१९८४ ई.) एवं गोदावरीमा प्राप्त भएको छ । यसले यो अवशेष पाइएको महाभारतको उत्तरी फेदी नजीकको इलाकामा त्यसबेला महाभारत पर्वतको उँचाइ आजको भन्दा निकै कम

(संभवत ७-८ सय मीटर) रहेको हुनसक्ने संभावना रहेकोले प्राकृतिक वातावरण शीत रहेको देखिँदैन भनी अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यस्तै १.४ करोड वर्षअघि हिमालय पर्वत शृङ्खलाको उँचाइ आजभन्दा झण्डै एक-आठ (१/८) भाग (१००० मीटर) जस्तो रहे तापनि चुरे इलाकाको जस्तो उष्ण र सुख्खा वातावरण रहेको हुनसक्ने अनुमान हुँदैन । तर सगरमाथा क्षेत्रमा चीनको विज्ञान एकेडमी (Chinese Academy of Sciences) ले गरेको सफलतापूर्ण अन्वेषण (१९७४ ई.) तृतीय खण्ड (Tertiary) कालमा यस क्षेत्रको तापक्रम १० डिग्री सेल्सियस रहेको⁷² भनी अनुमान गरेको पाइएकोले उष्ण रहेको हुनसक्ने देखिँदैन तापनि रामनरवानर (Ramapithecus) र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को प्रतिकूल नरहेको अनुमान भने प्रष्ट हुन्छ । हिमालय, मध्यपहाड र चुरे इलाकामध्ये सबैभन्दा अनुकूल तथा संभावित इलाका चुरे नै रहेको देखिन आउँछ तापनि मध्य पहाडी भागका उपत्यकाहरू (खासगरी काठमाडौं उपत्यका) लाई पनि उपेक्षा गर्न सकिन्न । चिनियाँ प्रतिवेदनकै आधारमा जनकलाल शर्माले पनि यस कुरालाई मानेको⁷³ देखिन्छ ।

अर्को छिमेकी मुलुक भारतको सिवालिक (चुरे) इलाकामा वानर (Primates) तथा रामनरवानरको अवशेषको आधारमा आदिमानवको संभावित उद्गम स्थल रहेको भनी अनुमान गरेको र पाकिस्तानमा रामनरवानर पाइएको इलाका पनि चुरे नजीक नै रहेकोले चुरे इलाका नै सबैभन्दा बढी संभावित रहेको हुनसक्ने देखिन्छ । पश्चिम दाङमा पाइएको १.२ करोड वर्षअघिका गैंडा र हात्तीका अवशेषले पनि माथिको कुरालाई स्पष्ट गर्ने आधार मिलेको छ । तर हिमालय पर्वत शृङ्खलाको मध्य इलाकामा उष्ण वातावरणमा पाइने तीन खुरे

⁶⁹ नेस्तर्ख, एम. पूर्ववत्, पृष्ठ ६४

⁷⁰ एलेक्सीभ, डा. वी. पी.— पूर्ववत् पृष्ठ ६७

⁷¹ शर्मा, जनकलाल— हाम्रो समाज एक अध्ययन, उही, पृष्ठ २७

⁷² लानपो, जिया— पूर्ववत्, पृष्ठ ३

⁷³ शर्मा, जनकलाल— सेवेन्टिन् मिलियन्— इयर—ओल्ड प्राइमेट् फोसिल्स.., प्राचीन नेपाल, संख्या ७९, पृष्ठ ३१

(Three-Toed) घोडा, अर्द्ध-भूमध्यरेखीय बोट विरवाका अवशेषहरू पाइनु र तिनले स्थानीय माटोका खनिज पदार्थ (Clay minerals) को बनावटसित वातावरणीय अवस्था मिलेकोले⁷⁴ र काठमाडौं उपत्यकाको लुहुंडोल (Luhundol) वा हिकुंडोल (Hikundol)⁷⁵ मा पाइएका महागज (Stegodon Ganesh)को अवशेषले र देवघाटको कछुवा⁷⁶ र गोदावरी (पाटन १९६३ ई.) को महागजको अवशेष⁷⁷ मध्य पहाडी भागका उपत्यका पनि प्रतिकूल वातावरण नरहेको इलाका भनी अनुमान गर्न सक्ने देखिन्छ। त्यस्तै जनकपुरमा जलहात्ती (Hipopotamus) को अवशेष⁷⁸ र कमला नदीको इलाकामा महागजको मुण्डको अवशेष⁷⁹ पाइएकोले तराईतिर र दाङको अवशेषले भित्री मधेश पनि संभावित क्षेत्रको रूपमा देखिन्छ।

माथिको चर्चाले नेपालमा दक्षिणी नरवानर रहेको हुनसक्ने संभावना देखिन्छ तापनि रामनरवानरको अवशेष पाइएका नेपाल लगायत भारत, चीन र पाकिस्तानमा पनि यसको अवशेष हालसम्म पाइएको छैन। नेपालमा अफ्रिका, पाकिस्तान र चीनमा जस्तै १७ लाख वर्षभन्दा पनि अघिका मानव निर्मित हतियार प्रयोग गर्ने गरेका भनी अनुमान गरिएको प्राचीन प्राङ मानवका अवशेषहरू र कुनै पनि प्राङ मानवको अस्थि-अवशेष नपाइएकोले दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) रहेको हुनसक्ने संबन्धमा सामान्य अनुमानसम्म गर्न पनि कठिन देखिएको छ।

६.० आदिमानवको उद्गमस्थल

वानरबाट विभिन्न चरण हुँदै मानवको विकास भएको सम्बन्धमा माथि उल्लेख गरिएका केही विवादलाई छोडी माने तापनि विश्वको आदिमानवको उद्गम कहिले र कहाँ भयो भन्नेबारे अझै निर्णय भैसकेको छैन। विश्वका सम्पूर्ण जीवको पुर्खा एउटै हो भनी माने तापनि मानवको उद्गमस्थलबारे भिन्न-भिन्न मत पाइएका छन्। हाल मानवको विभिन्न प्रजाति देखिनु, रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेष विभिन्न ठाउँमा पाउनु, प्रत्येकजसो मुलुकको अनुसन्धाताको दृष्टिकोण राष्ट्रिय रहनु र शासकवर्गको वैज्ञानिक धारणालाई दिग्भ्रमित पार्ने आशय हुनुको कारण अनेक अवधारणाहरू पाइएका छन्, जसबारे तल चर्चा गरिन्छ।

६.१ आदिमानवको अनेक उद्गमस्थल

मानवशास्त्रीहरू थियोडोर आर्ल्ट (Theodor Arldt) र जिसेप् सेर्गि (Guiseppe Sergi) का विभिन्न वर्ग अथवा अझ जातिबाट मानवको उद्गम भएको र मुख्य मानव जातिको विभिन्न ११ वटा वर्ग र ४० भन्दा बढी साना समूह रहेका (सेर्गि- Sergi १९११ ई.)⁸⁰ अवधारणा सर्वप्रथम देखियो। पछि इटालीका जीवशास्त्र इयानियल रोसा (Daniel Rosa, १९१८ ई.) को आजको साना-ठूला सबै प्राणी एकैचोटि एउटै जाति वर्गबाट स्वतन्त्र रूपले संसारको विभिन्न महादेशमा उत्पत्ति भएको आदर्शवादी प्रभावयुक्त

⁷⁴ लानपो, जिया- पूर्ववत्

⁷⁵ भट्ट, डि. डी.- नेचुरल हिस्ट्री एण्ड इकोनोमिक बोटानी अफ नेपाल, ओरियन्ट लड् मैन लि., न्यू दिल्ली, संशोधित संस्करण, १९७७ ई., पृष्ठ ३२

⁷⁶ शर्मा, जनकलाल- नेपाल: मानव विकासको दृष्टिमा, प्राचीन नेपाल- संख्या ६१-६४ (देवघाटको मन मुकुन्देश्वर (मणि मुकुन्देश्वर) कछुवाको एउटा सिंगो अस्थि अवशेष हो, जसलाई मूलदेवताको रूपमा पूजा गरी राखिएको छ- जनकलाल शर्मा) पृष्ठ १२

⁷⁷ पूर्ववत्

⁷⁸ शर्मा, सि. के.- जियोलजी अफ नेपाल, एजुकेशनल इन्टरप्राइजेज, काठमाडौं, दोस्रो संस्करण, १९७७ ई.

⁷⁹ कोर्निभुस्, गुडरन् १९८५ -रिपोर्ट, अफ द वर्क, इन् द प्रोजेक्ट अफ क्वेटर्नरी एण्ड प्रिहिस्टोरिक् स्टडिज इन् नेपाल, प्राचीन नेपाल, संख्या ८६-८८, पृष्ठ २

⁸⁰ नेस्तर्ख, एम्., पूर्ववत्, पृष्ठ ८२.

अवधारणा अगाडि आयो । त्यसपछि अमेरिकाको हेस्पिरोपिथेकस् (*Hespiropithecus* विओमिङ्ग, १९२२ ई.) बाट यूरोपीय वा आर्य (*Nordiae*) को उद्गम भएको जर्मन वैज्ञानिक फ्राञ्ज कोच् (*Franz Koch*, १९२२ ई.) को र कतिपय वैज्ञानिकको रेड-इन्डियन (*Red-Indian*)⁸¹ को उद्गम भएको हर्मन क्लाट्स्च (*Hermann Klaatsch*, १९२२ ई.) को वनमान्छे (*Orangutan*) बाट औरिनासियन् (*Aurignacian*) र भीमवानर (*Gurilla*) बाट निआन्डर्थल (*Neanderthal*) को उद्गम भएको⁸² अवधारणाहरू पाइएका छन् । त्यस्तै फ्रान्सका मानवशास्त्री जर्जेज मोन्टैन्डन् (*Georges Montandon*, १९३३ ई.) को अमेरिकी दक्षिणी वानरबाट मानवको उद्गम भएको⁸³ अवधारणा पनि पाइएको छ ।

उपर्युक्त अवधारणाले अनेक ठाउँमा मानवको उद्गम भएको अवधारणा (*Polygenesis*) देखिन्छ । ती एक आपसमा मेल नखाएको मात्र होइन, अन्तविरोधी एवं विवादास्पद पनि रहेका छन् । आदिमानवको उद्गमको संबन्धमा विभिन्न वानर वा नरवानरबाट भएको अवधारणा पाइनु, रामनरवानर (*Ramapithecus*) को अवशेष संसारको विभिन्न भागमा पाइनु, भौगोलिक हल-चल (*Tectonic*) बाट तत्कालीन जीवहरूको स्थानान्तरणलाई बुझ्न नसक्नु, विद्वान्हरूमा नयाँ अवधारणा प्रकट गरी चर्चित हुने महत्त्वाकांक्षाको साथै कट्टर राष्ट्रिय दृष्टिकोण रहनु, शासक वर्गले पुरेतहरू मार्फत वैज्ञानिक अनुसन्धानलाई दिग्भ्रमित पार्न विद्वान्हरूलाई उपयोग गर्नु आदि कारणले यस्ता गलत अवधारणा देखिएको हुन सक्दछ ।

माथिका अवधारणाहरूलाई मान्ने हो भने एउटै जाति वर्गबाट मानवको उद्गम (*Monogenesis*) भई संसारको विभिन्न भागमा फैलिएको धारणा विपरीत धेरै महादेश र मुलुकहरू (नेपालको सन्दर्भमा नेपाल,

भारत, चीन र पाकिस्तान) मात्र होइन, अनेक जनजातिको मुलुकका सबै जातीय इलाका एवं गाउँ वा नगर समेतलाई मानवको स्वतन्त्र रूपले उद्गम भएको उद्गमस्थलको रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ । अन्तमा मानवको पुर्खा विभिन्न ठाउँमा पहिले नै छरिई विभिन्न ठाउँमा आदिमानवको उद्गम भएको र आदर्शवादीहरूको पृथ्वीसंगै एकैचोटि संसारका सबै प्राणीहरू "ईश्वरको इच्छा" अनुसार उत्पत्ति भएको अवधारणालाई स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६.२ आदिमानवको एउटै उद्गमस्थल

पृथ्वीको कुनै एउटा भागमा आदिमानवको उद्गम भई भौगर्भिक हलचल, आपसी संघर्ष, प्रतिकूल वातावरण, हिंस्रक वन-जन्तुबाट बच्न, पर्याप्त एवं सरल रूपमा आहाराको खोजी र प्राप्तिको लागि मानवको एक स्थानबाट अन्यत्र स्थानान्तरण भएको र भिन्न भौगोलिक स्थितिमा अभ्यस्त हुँदै जाँदा विभिन्न रूप, वर्ण, कदका विभिन्न प्रजातिका मानव देखिएको अवधारणालाई अधिकांश विद्वान्हरूले मानेका छन् । पहिले महादेशहरू आजको जस्तो अवस्थामा छरिएर नरहेको र मुख्यतः अफ्रिका, एशिया र युरोप महादेशहरू जोडिएका थिए र पछि भौगर्भिक हलचल (*Tectonic*) को कारण छुट्टिएर दक्षिण एशियाली उपमहाद्विप नवजीव (*cenozoic*) उपकल्पतिर मात्र अफ्रिकाबाट छुट्टिई (पहिले यो अफ्रिकाको दक्षिण भू-भाग थियो) युरेशिया (*Eurasia*, युरोप र एशिया महादेशको संयुक्त नाम) महादेशमा जोडिन आएको मानिएको छ । यसले मानव एउटा ठाउँबाट उद्गम भई अन्य महादेश वा ठाउँमा स्थानान्तरण भएको हुनसक्ने संभावनालाई पुष्टि गर्न सहयोग मिल्न आउँछ ।

मानवहरूको रगतको वर्ग ४ वटा (O-ओ, A-ए, B-बी र AB-ए बी) रहे तापनि जीवसूत्र (*Chromosomes*) प्रायः ४६ वटा र ठूला नरवानर

⁸¹ पूर्ववत्, पृष्ठ ८०-८१

⁸² पूर्ववत्, पृष्ठ ८६

⁸³ पूर्ववत्, पृष्ठ ८२

(Big athropoid ape) का ४८ वटा रहेका हुन्छन् । विशेष प्रकारका व्यक्तिहरूको मिश्रण हुँदा (Merge) २ वटा जीवसूत्र (chromosomes) घट्ने कुरा इटालीका जीवशास्त्री बी. चियारेल्ली (B. Chiarelli) ले १९३५ ई. मा सोभियत रूसको राजधानी मास्कोमा भएको मानवशास्त्री (Anthropologists) र नृतत्वशास्त्री (Ethnologists) को सातौं विश्व अधिवेशन^{८४} मा बताएको पाइएकोले सबै मानवमा उत्तिकै जीवसूत्र (chromosomes) पाइने र विशेष व्यक्तिहरूको विशेष स्थितिमा मात्र भिन्न हुने (२ वटा जीवसूत्र घट्ने) हुनाले यसबाट विश्वका सबै मानवको पुर्खा एउटै हो भन्ने कुरालाई अझ बढी पुष्टि गर्न सहयोग मिल्ने देखिन्छ । यसले पहिले मानव एउटा स्थानमा उद्गम भई पछि अन्यत्र फैलिएको अवधारणा (Monogenesis) लाई पुष्टि गर्न भने सहयोग मिल्ने अनुमान हुँदैन ।

आदिमानवको उद्गमस्थल एउटै हो र पछि विभिन्न कारणहरूले पहिलो स्थानबाट विभिन्न स्थानमा स्थानान्तरण भए । पछि विभिन्न भौगोलिक वातावरणले गर्दा भिन्न वातावरण भएको स्थानमा रूप, रंग, कद आदिमा भिन्नता देखिए र यसैको आधारमा विभिन्न प्रजातीहरू देखिएका हुन् । अनुहारको रंग, आँखा, आँखी-भौं, नाक, गाला, चिउँडो, कपाल, मुण्ड, कद आदि भएका प्रजातीहरू विभिन्न भागमा पाइएको आधारमा मुख्यतः ६ वटा प्रजाती र त्यसको पनि विभिन्न शाखा, उपशाखा आदि देखिएको हो । यसको आधार र विश्वको विभिन्न भागमा वानर (Primates), नरवानर (Anthropoids), रामनरवानर (Ramapithecus), दक्षिणी नरवानर (Australopithecus), विभिन्न कालका प्राङ्ग मानव र तिनका हतियारहरूको आधारमा विद्वान्हरूले विभिन्न महादेश र स्थानहरू आदिमानवको उद्गमस्थल रहेको अवधारणा (Polygenesis) अघि ल्याएका

छन् । यी अवधारणाहरूबारे तल चर्चा गरिन्छ ।

६.३ अफ्रिका, यूरोप आदि उद्गमस्थल

सर्वप्रथम यूरोप महादेशमा पाइएका पुरापाषण (Paleolithic) कालको ढुङ्गाका हतियारहरू र अन्य अवशेषहरूको आधारमा १८३० ई. मा पहिलो पुरापाषण व्यवसायको पत्ता लागेपछि १८६० ई. मा कालक्रम निर्धारण गरी सकेपछि यूरोपलाई आदिमानवको उद्गमस्थलको रूपमा मानेको अवधारणा देखिएको हो । त्यसपछि १८७१ ई. मा चार्ल्स डार्विन (Charles Darwin) ले अफ्रिकामा पाइने भीमवानर (Gorilla) र मेध्यवानर (Chimpanzee) सित शारीरिक रचनाको दृष्टिले मानवको निकट सम्बन्ध रहेको आधारमा अफ्रिका महादेशलाई आदिमानवको उद्गमस्थल हो भन्ने धारणा व्यक्त गरे । पछि यस अवधारणालाई समर्थन गर्दै अष्ट्रेलियाका विद्वान् डा. आर. ए. डार्ट (Dr. R. A. Dart, १९२५ ई.) ले अफ्रिकाको दक्षिणी भागमा नरवानर (Anthropoids) का अवशेषहरू बढी पाइएको आधारमा दक्षिण अफ्रिकालाई आदिमानवको उद्गमस्थल हो भन्ने अवधारणा अघि ल्याए । अफ्रिकाका विद्वान्हरू रोबर्ट ए. ब्रुम् (Robert A. Broom, १९४६ ई.) र सर आर्थर कीथ (Sir Arthur Kieth, १९५० ई.) ले यस अवधारणाको समर्थन गरेका छन् । यस अवधारणाको आधार रहेका कतिपय अवशेषहरूलाई पछि मानवको नरहेको^{८५}, अफ्रिकालाई मानवकै टाढाका सहोदर भीमवानर र मेध्यवानरको उद्गमस्थल मानेको र त्यहाँ पाइएका दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) का अवशेषहरूलाई नरवानरसित भन्दा मानवसित निकट रहेकोले नरवानरको चरण भई यसको विकास भएको कुरा विवादास्पद रहेको भनी गरेको अनुमानको आधारमा अफ्रिकालाई आदिमानवको उद्गमस्थल भन्ने अवधारणा कमजोर बन्न पुगेको अनुमान हुन्छ । प्राप्त अवशेषहरूको संख्याकै आधारमा मान्ने हो भने अफ्रिकाको उत्तर-पूर्वी भागलाई मान्नु पर्ने हुन्छ^{८६} । यूरोपको

^{८४} पूर्ववत्- पृष्ठ ४२

^{८५} पूर्ववत्- पृष्ठ ६४-६५

^{८६} पूर्ववत्- पृष्ठ ६७.

संबन्धमा प्रारम्भमा त्यतातिर बढी अवशेषहरू पाइएको आधारमा बनेको अवधारणा, अफ्रिका र एशियामा बढी संख्यामा त्यस्ता अवशेष र वानर तथा नरवानरका अवशेषहरू पाइएकोले हाल मान्न छोडेको पाइन्छ। तर अफ्रिकाको संबन्धमा भने त्यहाँ वानरदेखि मानवसम्मका निरन्तर अवशेषहरू पाइएकोले संभावित उद्गमस्थलको रूपमा अफ्रिकालाई अझै लिएको पाइन्छ।

अष्ट्रेलियालाई त्यहाँ आजभन्दा करीव ३० हजार वर्षअघितिर मात्र एशियाबाट मानव पुगेको प्रमाण पाइएकोले आदिमानवको उद्गमस्थल हो भन्ने अवधारणा (१९०८ ई.) लाई मात्र सकिँदैन। शीत वातावरण रहेको इजाकामा जीवको विकास संभव नभएकोले एन्टार्क्टिका (Antarctica) लाई पनि आदिमानवको उद्गमस्थल भनी मान्न सकिँदैन। त्यस्तै उत्तर अमेरिकामा ३० हजार वर्षभन्दा पूर्वका र दक्षिण अमेरिकामा १४ हजार वर्षभन्दा पूर्वका अवशेषहरू नपाइएकोले उक्त दुवै महादेशलाई आदिमानवको उद्गमस्थल भनी मान्न सकिँदैन।

पछि एशियाको विभिन्न भागमा वानर, नरवानर, रामनरवानरका अवशेषहरू र आजभन्दा करीव २० लाख वर्षअघिसम्मका मानव निर्मित ढुङ्गाका हतियारहरू धेरै संख्यामा पाइएकोले पूर्व अवधारणाहरू (अफ्रिका बाहेक) कमजोर बन्दै गए र अधिकांश विद्वान्हरूको ध्यान एशियामा केन्द्रीत हुन पुग्यो। यसबारे तल विस्तृत रूपले चर्चा गरिन्छ। रामनरवानरको अवशेष पाइएको आधारमा संबन्धित मुलुकहरूलाई आदिमानवको उद्गमस्थल मान्ने हो भने अफ्रिका, यूरोप, एशियाका विभिन्न मुलुकहरूलाई मान्नु पर्ने हुन्छ र अहिलेसम्म यसको आधारमा संभवतः भारतको सिवालिक क्षेत्रलाई आदिमानवको उद्गमस्थल भन्ने अवधारणा देखिएको हो। यसबारे पछि चर्चा गरिनेछ।

६.४ आदिमानवको उद्गमस्थल एशिया

एशियालाई आदिमानवको संभावित उद्गमस्थल हो भन्ने आशय रहेको अवधारणा अप्रत्यक्ष रूपमा सर्वप्रथम (१९३४ ई.) फ्रेडरिक एंगेल्स (Frederick Engels) ले आफ्नो रचना "वानरदेखि मानवसम्मको संक्रमणमा श्रमको भूमिका" (Part played by Labour in Transition from Ape to Man) मा प्रकट गरेको जस्तो देखिन्छ। एंगेल्सका अनुसार नवजीव (Cenozoic) उपकल्पको त्रिखण्ड (Tertiary) कालको संभवतः अन्ततिर भूमध्यरेखीय क्षेत्रको हिन्दमहासागरको गर्भमुनि डुब्न गएको हुनसक्ने एउटा ठूलो महादेशको कुनै भागमा रहेका विशेष रूपले उच्च विकसित वानरको एउटा जातिबाट मानवको विकास भएको थियो।^{८७} एंगेल्सको यस अवधारणालाई दक्षिण एशियाको पूर्वीभाग बंगालमा नदीहरू उतैतिर बग्नाले त्यताको भाग डुबी खाडी बनेको र पश्चिमी भाग उठ्न जाने किसिमले भू-हलचल हुनगएको प्रमाण पाइएको र भारत, नेपाल एवं पाकिस्तानमा रामनरवानरको अवशेष पाइएकोले पुष्टि हुन गएको अनुमान हुन्छ। पछि एशियाको भारत, चीन, पाकिस्तान, बर्मा, कोरिया, भियतनाम, मंगोलिया, तिब्बत, नेपाल आदि मुलुकहरूमा विभिन्न जीवका अस्थि-अवशेषहरू एवं प्राचीन प्राङ्क मानवका ढुङ्गाका हतियारहरू पनि पाइएपछि विभिन्न स्थानलाई आदिमानवको उद्गमस्थल रहेको अनुमान देखा पर्‍यो, जसबारे तल चर्चा गरिन्छ।

युरोपको महासागरको किनारदेखि दक्षिण-पूर्व-दक्षिण हुँदै जावा केन्द्र रहेको मलया प्रायद्वीपमा निकै अवशेषहरू पाइएकोले एशियाली केन्द्रको वृहद् इलाका र दक्षिण-पूर्व एशियालाई आदिमानवको उद्गमस्थल रहेको^{८८} भन्ने अनुमान देखियो। जावामा पाइएको जावा मानवको मुँड अवशेष नै उक्त अनुमानको आधार हो। मंगोलियामा पाइएको प्लाइओपिथेकस (Pliopithecus Posthomus, १९२४ ई.) को अवशेषलाई

^{८७} एंगेल्स, फ्रेडरिक- पूर्ववत्, पृष्ठ १७०

^{८८} नेस्तर्ख, एम.- पूर्ववत्, पृष्ठ ६७

आदिमानवको पुर्खा (मैक्स स्लोशर- Max Schlo-
sser)⁸⁹ मानेर अमेरिकी पुरासत्त्वशास्त्री (Palaeo-
ntologist), हेनरी फेयर्फील्ड ओस्वर्न् (Henry
Fairfield Osborn, १८७५-१९३५ ई.) ले
मंगोलिया र तिब्बतको अर्द्ध-शुष्क (Semiarid)
पठार (Plateau) लाई आदिमानवको उद्गमस्थल
(१९२९ ई.) भनी अनुमान गरेको देखिन्छ। यस्तै
विचार, यसअघि, अमेरिकी पुरासत्त्वशास्त्री जोसेफ
बैरेल् (Joseph Barrell)⁹⁰ ले प्रकट गरेका थिए।
माथिकै अवशेषको आधारमा ग्रेबाउ (Grabau) ले
तिब्बतलाई मान्न पुगे। टायलर (Taylor) ले आफ्नो
जातीय विकाससंबन्धी भूमिस्तरीय सिद्धान्त (Strata-
Theory) र फार्बस् (Forbes) ले आदिमानवको
शिल्प वितरणको आधारमा मध्य एशियालाई आदि-
मानवको उद्गम क्षेत्र रहेको⁹¹ अनुमान गरेका छन्।
मंगोलियामा वानरपछिको र मानवअघिको कुनै अवशेष
नपाइनु र तिब्बती पठारमा वानर रहेका हुनसक्ने
अनुमान गरे तापनि हालसम्म कुनै अवशेष नपाइनु र
मध्य एशियामा मानवको निकट रहेका जीवको अवशेष
नपाइएकोले माथिका अवधारणाहरू मिलेको देखिदैन।

तर माथि उल्लेख भए झैं सगरमाथा क्षेत्रमा
लंगूरको अवस्थिति पाइएकोले सगरमाथाको उत्तरी भेग
वा तिब्बती भागमा पनि लंगूर रहेका हुनसक्ने संभावनाले
तिब्बतमा आदिमानवको उद्गम भएको हुनसक्ने
संभावनालाई सहजै नकार्न सकिन्न। उत्तर एशियाको
भूमध्यरेखामा त्रिखण्ड (Tertiary) कालमा जंगलहरू
हिउँले ढाकिएको कारण त्यहाँ रहेका मानवको पुर्खा
दक्षिणतिर लागे, जहाँको एक क्षेत्रमा वानरबाट मानवको
विकास हुन गयो भन्ने विल्सर (Wilsor, १९०५ ई.)
नामक विद्वानको अवधारणामा त्यतातिर वानरको अस्थि

अवशेष नपाइएकोले विश्वसनीयता नरहेको⁹² भनी
मानिएको छ।

चीन लगायत दक्षिण एशियाका मुलुकहरू भारत,
पाकिस्तान र नेपालमा पाइएका वानरदेखि मानवसम्मका,
खासगरी, रामनरवानर र विभिन्न कालका प्राङ्गमानवका
अवशेषहरू अन्य ठाउँको तुलनामा महत्त्वपूर्ण एवं संख्यामा
पनि बढी रहेका छन्। दक्षिण एशियालाई आदिमानवको
उद्गमस्थल हो भन्ने अवधारणा सबैभन्दा बढी सही
देखिएको अनुमान चीनका पुरामानवशास्त्री
(Palaeanthropologist) जिया लानपो (Jia
Lanpo, १९८० ई.) ले गरेका⁹³ छन्। उनले
रामनरवानरको अवशेष पाइएको पश्चिम-उत्तर-पूर्वको
त्रिकोणात्मक (अफ्रिका, पूर्व र उत्तर-पश्चिमी चीन)
नक्साको मध्यभाग (यसमा नेपालको अवशेष समावेश
भएको छैन) को सम्बन्धमा एंगेल्स (Engles)ले गरेका
अनुमान मिल्न आएको र मध्य प्रातिनूतनाशम (Middle
Pleistocene) कालमा हिमालय पर्वत शृङ्खलाको
उठ्ने प्रक्रिया स्पष्ट दरले बढेको भनी उल्लेख भएको
चीनको भौगर्भिक प्रतिवेदन (१९७७ ई.) को आधारमा
सो इलाकालाई त्यसवेलासम्म वानरको विकासको लागि
अर्ध उपयुक्त रहेको मानेका छन्। साथै उनले मानवको
विकासको लुप्त शृङ्खला (Missing Link) को
खोजीको निमित्त आशालाग्दो क्षेत्र भनी पूर्वी एशियाको
दक्षिणी भागलाई आदिमानवको संभावित उद्गमस्थल⁹⁴
को रूपमा लिएका छन्।

भारतको सिवालिक (चुरे) क्षेत्रमा पाइएका
नरवानर मानिएको सिववानर (Sivapithecus);
सुग्रीववानर (Sugriviapithecus) र रामनरवानरको
अवशेषको आधारमा भारतीय विद्वान् मित्रा (Mitra)
ले भारतको सिवालिक पर्वतको दक्षिणी क्षेत्रलाई आदि-

⁸⁹ पूर्ववत्

⁹⁰ पूर्ववत्- पृष्ठ ८९-९०

⁹¹ सिंह, डा. रामप्रवेश एवं कुमार, डा. अनिल- पूर्ववत्, पृष्ठ २७-२९

⁹² नेस्तर्ख, एम.- पूर्ववत्, पृष्ठ ६७-६८

⁹³ लानपो, जिया- पूर्ववत्, पृष्ठ २-३

⁹⁴ पूर्ववत्- पृष्ठ ३

मानवको संभावित उद्गम क्षेत्र भनी मानेका छन् । यस अवधारणा अनुसार मध्यनूतनाश्म (Miocene) युगमा यस क्षेत्रमा मानवको विकासको निमित्त उत्तम स्थिति थियो । प्रातिनूतनाश्म (Pleistocene) काल अथवा ५०-४० लाख वर्षअघि प्राकृतिक वातावरणमा परिवर्तन हुन गई उष्ण वातावरण रहेको क्षेत्रतिर स्थानान्तरण हुँदै गएको र संभवतः यही कालमा भारत र सुण्डालैण्ड (Sundaland) एउटा स्थलसेतुद्वारा जोडिएको थियो^{९५} भनी मानेको पाइन्छ । यदि अवशेष पाइएकै आधारमा अनुमान गर्ने हो भने एशियामा सबैभन्दा बढी अवशेष पाइएको मुलुक चीनलाई मात्र पनि हुन्छ, जहाँको रामनरवानर (Ramapithecus) को मुण्ड अवशेषलाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिएकोबारे माथि नै उल्लेख गरी सकिएको छ । भौगोलिक दृष्टिकोणले समेत जोडिएका नेपाल, भारत र पाकिस्तान (यी तीन वटै मुलुकका सिवालिक क्षेत्रमा सर्वाधिक महत्त्व रहेका अवशेषहरू पाइएका छन्) एवं चीनको युनान प्रान्तसम्मको संपूर्ण क्षेत्र महत्त्वपूर्ण रहेकोले एउटा मुलुकलाई मात्र लिने त्यस्तो कुनै विश्वसनीय आधार रहेको देखिएको छैन । कोरियामा पाइएको ६-४ लाख वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको कोमुनमोरु (Komunmoru) मानवको ढुङ्गाका हतियारको आधारमा कोरिया प्रायद्वीप पनि आदिमानवको प्राचीन उद्गमस्थलमध्ये एक^{९६} भनी अनुमान गरेको पाइएको छ । यस धारणाले कोरियामा आदिमानवको अनेक वर्गबाट उद्गम भएको अवधारणा (Polygenesis) लाई मानेको जस्तो अनुमान हुन्छ ।

१९८० ई. मा नेपालको बुटवलमा पाइएको रामनरवानरको अवशेषले नेपाल पनि आदिमानवको संभावित उद्गमस्थल रहेको अवधारणा प्रकाशमा

आएको छ । जनकलाल शर्माले पूर्व एशियाको दक्षिणी भागलाई, विशेषतः, सगरमाथा वा त्यस क्षेत्रको उत्तरी वा पूर्वी मोहडा भनी अनुमान गरेका छन् र मानवको पुर्खा मानवानुगण (Hominidae) नेपालको दक्षिणी भागमा सिवालिक (चुरे) र उत्तरमा हिमालयमा पाइने संभावना रहेको^{९७} (१९८४ ई.) राय व्यक्त गरेका छन् । अझ एक पाइला अघि बढी उनले के भनेका छन् भने हिममानव यति (Yeti) को मुलुक नेपालको हिमशिखर सगरमाथा वा त्यसको क्षेत्रमा आदिमानवको पहिलो पुर्खा उद्गम हुने संभावना रहेको हुन सक्दछ । चिनियाँ विद्वान् जिया लानपो (Jia Lonpa) ले अतिनूतनाश्म (Pliocene) युग र प्रातिनूतनाश्म (Pleistocene) कालमा हिमालय क्षेत्रको प्राकृतिक वातावरणको संबन्धमा गरेका चर्चा र नेपालको रामनरवानरको अवशेषको आधारमा नै जनकलाल शर्माले उपर्युक्त अवधारणा प्रकट गरेको देखिन्छ । नेपालको प्राग् एवं प्राचीन इतिहासको क्षेत्रमा अनुसन्धानरत निरीश नेपालले बुटवलमा पाइएको रामनरवानरलाई एशियाको सबैभन्दा जेठो र विश्वको माहिलो रहेको भन्ने आधारमा आदिमानवको पहिलो संभावित पुर्खा^{९८} भनी आफ्नो राय (१९८२ ई.) व्यक्त गरेका छन् । यसअघि यस्तै आशयको राय जनकलाल शर्माले (१९८० ई.)^{९९} प्रकट गरेका थिए; यद्यपि उनी पछि (१९८२ ई.) मौन रहेका थिए । नेपाल वा हिमालयलाई सृष्टिको मुहान मान्ने अवधारणा भारत स्वतन्त्र हुनुअघि त्यहाँका देशभक्तहरूबाट भारतको गाथालाई प्रकाशमा ल्याए जस्तै १९५१ ई. अघि नेपालमा राणा विरोधी देशभक्तहरूबाट प्रकाशमा ल्याएको आधारमा हाल नेपाल वा हिमालयलाई आदिमानवको उद्गमस्थल भनी अनुमान गरिएबाट नेपालसम्बन्धी अवधारणाबारे पुनः अध्ययन गर्नु पर्ने

^{९५} सिंह, डा. रामप्रवेश एवं कुमार, डा. अनिल- पूर्ववत्, पृष्ठ २७-२८

^{९६} दि आउटलाइन्स् अफ कोरियन् हिस्ट्री- फोरेन् लैग्वंजेज् पब्लिसिङ्ग हाउस, प्योङयाङ्, कोरिया (उत्तर), १९७७ ई., पृष्ठ ५

^{९७} शर्मा, जनकलाल- सेवेन्टिन् मिलियन- इयर ओल्ड प्राइमेट् फोसिल्स्.., प्राचीन नेपाल- उही, पृष्ठ ३१

^{९८} नेपाल, निरीश- दि रामापिथेकस्, रोलम्बा, उही, पृष्ठ १६

^{९९} शर्मा, जनकलाल- मानव जातिको पुर्खा, प्राचीन नेपाल- पूर्ववत्, संख्या ६१-६४

देखिएको छ ।

रामनरवानरको सम्बन्धमा भएको पछिका अध्ययन र अनुसन्धानले आदिमानवको पुर्खा, आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थलबारे माथिका विवादास्पद अवधारणाहरूका अतिरिक्त अरु प्रश्नचिह्न खडा हुन आएको छ । चीनका विद्वान् प्रो. उ रुकाङ्ग (Prof. Wu Ru Kang, १९८१ ई.) ले रामनरवानरको समयकालको निर्धारण अन्तिम रूपमा भनिसकेको, पारमाणविक जीव-विज्ञान (Molecular Biology) अनुसार मानवअधिको दक्षिणी नरवानर आजभन्दा करीव ६० लाख वर्षभन्दा पूर्व रामनरवानरबाट छुटिएको भनी मानिएको छैन भन्ने आधारमा समयकालको दृष्टिले रामनरवानरलाई मानवानुगण (Hominidae) रहेकोमा आशंका व्यक्त गरेका छन् । आजभन्दा करीव ४० लाख वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको इथियोपियाको दक्षिणी नरवानरको अवशेषलाई मानव पूर्वको भनी मानिएको छ तापनि यसको आकृति रामनरवानरभन्दा भिन्न रहेको र आधुनिक अफ्रिकी मेध्यवानर (Chimpanzee) सित मिलेको भन्ने अनुमानको आधारमा मानवको उद्गमको समयकाल र स्थानबारे अरु बढी विवाद देखिएको छ¹⁰⁰ भनेका छन् । उनको रामनरवानर र दक्षिणी नरवानरको तुलनाको सम्बन्धमा पहिलाको मुण्ड, बङ्गारा र दाँत मात्र पाइएकोले सोही आधारमा मात्र यी दुई जीवको अवशेषको आधारमा अहिले नै यसै हो भनी निक्कै गर्नु मिल्ने जस्तो लाग्दैन । तर उनैले रामनरवानरको मूल स्रोत एशिया रहेको र यस जीवलाई मानवानुगण समूह (Family) मा समावेश गर्न सकिएको खण्डमा एशियामा नै आदिमानवको उद्गमस्थल रहने (In all Probability) राय पनि व्यक्त गरेकाले हालसम्मका स्थानहरूमा एशिया नै आदिमानवको उद्गमस्थलको रूपमा सबैभन्दा बढी संभावना भएको महादेश मान्नु पर्ने

देखिएको छ । तर एशिया र अफ्रिकामध्ये कुनचाहि आदिमानवको उद्गमस्थल हो भन्ने अन्तिम निर्णय अझै नभएको¹⁰¹ वा भविष्यको लागि बाँकी रहेको छ¹⁰² ।

७. उपसंहार

रामनरवानर (Ramapithecus) को उद्गम कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा हालसम्म निर्णय भैसकेको छैन तापनि १९८३ ई. मा उत्तरी केन्यामा प्राप्त १.७ करोड वर्षअघिको पुच्छर नभएको प्राणी जस्तो (Ape-like creature) जीवले मानव वंशावलीको सम्बन्धमा यसअघि नरवानर (Anthropoid) को चरण हुँदै मानवको विकास भएको भन्ने यसअघिको अनुमानको संबन्धमा मानव र नरवानरको साझा पुर्खा रहेको भन्ने नयाँ अनुमानले मानवको विकाससंबन्धी अध्ययन गर्न सरल हुने संभावना देखिन्छ । उक्त जीव वास्तवमा शुष्कवानर (Dryopithecus) पछि र नामनरवानर अघिको लुप्त शृङ्खला (Missing Link) जीव ठहरिएमा रामनरवानरको स्वरूपबारे निश्चित रूपमा भन्न सकिने संभावना देखिन्छ ।

रामनरवानर र दक्षिणी नरवानरको बीचको सम्बन्धमा हाल प्रष्टता देखिएको छैन तर यी दुई जीवसित अन्य कुनै पनि नरवानर (Anthropoid) को निश्चित सामञ्जस्यता नरहेकोले हाललाई यी दुवै सम्बन्धित रहेको मान्नु पर्ने देखिन्छ । शुष्कवानर र रामनरवानर बीचको समयमा माथि उल्लेख गरिएको पुच्छर नभएको प्राणी जस्तो जीवको अवशेषले कडीको रूपमा काम गर्ने देखिए जस्तै पाइएको अवशेषको आधारमा रामनरवानर र दक्षिणी नरवानर बीचको ४० लाख वर्षभन्दा बढीको समयको अन्तरमा यी दुवैको आकृतिसित सम्बन्धित जीव भेटिएमा मानवको उद्गमबारे निकै प्रष्टता आउन सक्ने संभावना देखिन्छ । यो

¹⁰⁰ काङ्ग, प्रो. उ रु- ह्वेर दिद् ह्युमैन् काइन्ड् ओरिजिनेट्- चाइना पिक्टोरिएल्- पूर्ववत् ।

¹⁰¹ पूर्ववत् ।

¹⁰² एलेक्सीभ्, डा. वी. पी.- पूर्ववत्, पृष्ठ ७६ ।

अनुमानित जीव अफ्रिका र एशियाको माथि उल्लेख गरिएको चार मुलुकको क्षेत्रमा पाइनु सक्ने संभावना देखिन्छ ।

एशियामा पाइएका रामनरवानर (*Ramapithecus*) का अवशेषहरूमा सबैभन्दा कान्छोबाट मानवको विकास भएको हुनसक्ने अनुमान गर्दा चीन, पाकिस्तान र भारतको भन्दा नेपालको संभावना कम रहेको देखिन्छ । तर रामनरवानरको विकासलाई जीव विकासको नियम वा गति अन्तर्गत अध्ययन गर्दा यसको बीचको अवधिको पिन्डीबाट मानवको विकास वा उद्गम भई पछिसम्म पनि एउटा पिछडिएको पिन्डीबाट रामनरवानरको सन्तति देखिइरहेको भनी अनुमान गर्ने हो भने बीचको पिन्डीको रूपमा १.४ करोड वर्षअघिको र ८०-८५ लाख वर्षअघिको बीचको नेपालको १.१ करोड वर्षअघिको हुने देखिन्छ । रामनरवानरको मुण्ड, बङ्गारा र दाँतका अवशेष बाहेक अरु नभेटिएकोले यी सीमित अवशेषकै तुलना गरी अहिले नै यसै हो भन्न सकिदैन । हाललाई उक्त ४ वटै मुलुकका क्षेत्रहरूमा खोज र अनुसन्धान गर्नु जरूरी देखिएको छ र संभव भएसम्म ४ वटै मुलुकको संयुक्त खोज र अनुसन्धान गर्ने तर्फ पनि ध्यान दिनु जरूरी हुन्छ । तर संभावित सगरमाथा क्षेत्र अवस्थित रहेको महालंगूर हिमालयमा लंगूरको (*Ehtellus Presbytis*) अस्तित्व एवं सो क्षेत्रको तिब्बतको यालि (*Yali*) नवपाषाणकालीन मानवका हतियारहरू (*Microlitheo*) समेत पाइनाले र वैज्ञानिकहरूको हिमालय क्षेत्र (तत्कालीन समयमा) वातावरणीय अनकूल (वानर र नरवानर एवं मानवको लागि समेत) रहेको तथ्य-सम्मत अनुमानले सगरमाथा क्षेत्रमा विशेष ध्यान दिनु पर्ने स्थिति पनि देखिएको छ । साथै ब्रुटवलको चुरे क्षेत्रमा रामनरवानरको शरीरका अन्य अवशेष र यस क्षेत्र र मध्य पहाडी भागमा (जहाँको) काठमाडौं उपत्यकामा दक्षिणी नरवानरका समकालीन जस्ता देखिने महागज (*Stegodon Ganesh* आजभन्दा करीव ३० लाख वर्षअघिको) को

अवशेष पाइएका छन्, मा पनि उद्देश्यमूलक खोज र अनुसन्धान गर्न सकेमा मानवको उद्गमसम्बन्धी अरु थप जानकारी दिने खालका अवशेषहरू पाइनु सक्ने संभावना रहेको छ । त्यसैले उक्त तीनवटै क्षेत्रमा खोज र अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

आदिमानवको उद्गमस्थल एउटै हो वा अनेक हुन् भन्ने सम्बन्धमा पहिलोलाई सबैभन्दा विश्वसनीय मानिएको छ । कतिपय विद्वान्ले भने अनेक ठाउँमा एउटै जीवबाट उद्गम भएको अवधारणा (*Monogoneris*) अझ मानेको पनि पाइएको छ । दक्षिणी नरवानर (*Australopithecus*) को अवशेष अफ्रिकामा मात्र पाइएको आधारमा यसको रामनरवानर (*Ramapithecus*) र मानवसित प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको देखिएमा अफ्रिकालाई आदिमानवको उद्गमस्थल भनी मान्नु पर्ने हुन्छ । तर रामनरवानरका १.४ करोड वर्षअघिदेखि ८०-८५ लाख वर्षअघिसम्मका अवशेषहरूमध्ये पछिल्ला पिन्डीबाट मानवको उद्गम भएको ठहरिएमा एशिया नै आदिमानवको उद्गमस्थल हुनसक्ने संभावना देखिन्छ । मानव, दक्षिणी नरवानर र रामनरवानर मात्र होइन, सोभन्दा अधिका नरवानर (*Anthropoid*) सम्मको विकासबारे थप एवं विस्तृत तथ्यहरू प्रकाशमा आएसम्म यसै हो भनी हाललाई भन्न सकिने देखिदैन । तर वानरबाट मानवको विकास भएको संबन्धमा भने कुनै आशंका रहेको छैन ।

नेपाललाई आयातीत सभ्यताको मुलुक भनी नेपालमा प्राङमानवको विकासलाई बेवास्ता गरिएको अवस्थामा नेपिथेकस् (*Nepithecus*) को अवशेषको प्राप्ति र अध्ययनले एउटा नयाँ वैज्ञानिक चिन्तनको प्रारम्भ भई नेपाली इतिहासजगत एवं बौद्धिकजगत्लाई आदर्शवादी दृष्टिकोणको प्रभावबाट मुक्त भई वैज्ञानिक चिन्तन अवलम्बन गर्न सहयोग मिलेको छ । साथै ब्रुडा ब्रह्माको महान् सृष्टिको परिकल्पनालाई आदिमानवको उद्गमसित जोडेर अध्ययन एवं विश्वास गरी आएको पूर्व संस्कारलाई ब्रह्माजीभन्दा १ करोड वर्षभन्दा अघिको यस अवशेषले तोड्न पनि सहयोग मिलेको छ ।

तालिका नं. १

कालक्रम तालिका (Chronological Table) अर्थात् भौगर्भिक समय सारिणी (Geological Time Scale)

नाम कल्प	उपकल्प नाम	खण्ड नाम	युग नाम	युगारम्भ वर्ष पूर्व	जैविक युग
अजीव कल्प (Azoic Age)			पूर्व-क्याम्ब्रियन	४ अरब ५० करोड	
जीव कल्प (Zoic Age)	पुराजीव (Palaeozoic)	प्रथम खण्ड (Primary)	क्याम्ब्रियन युग (Cambrian)	५७ करोड	अपृष्ठवंशीय युग (Age of Invertebrates) तथा पृष्ठवंशीय युग (Age of vertebrates)
			अवर प्रवाल युग (Ordovician)	५० करोड	
			प्रवाल युग (Sillurian)	४४ करोड	
			मत्स्य युग (Devonian)	३९.५ करोड	
			कोइला युग (Carboniferous)	३० करोड	
			पहाड-पर्वत युग (Permian)	२८ करोड	
	मध्यजीव (Mesozoic)	द्वितीय खण्ड (Secondary)	रक्तश्म युग (Triassic)	२२.५ करोड	सरीसृप युग (Age of Reptiles)
			सरीसृप युग (Jurassic)	१९ करोड	
			खरी माटो र खरी ढुंगाको युग (Cretaceous)	१३.५ करोड	
नवजीव (Cenozoic)	तृतीय खण्ड (Tertiary)	उषाश्म युग (Eocene)	७ करोड	अर्द्ध-वानर आदिवानर वानर	
		आदिनूतनाश्म युग (Oligocene)	४.५ करोड		
		मध्यनूतनाश्म युग (Miocene)	३.५ करोड		
	चतुर्थ खण्ड (Quaternary)	अतिनूतनाश्म युग (Pliocene)	१.४ करोड	नरवानर रामनरवानर (Ramapithecus)	
		प्रतिनूतनाश्म युग (Pleistocene)	५-४ करोड	मानव युग	
		नवाश्म वा आधुनिक युग (Holocene or Recent)	१० हजार	आधुनिक मानवको युग	

तालिका नं. २

प्रातिनूतनाशम एवं पाषाणकाल विभाजन तथा हिम युगको मोटामोटी समय - कालक्रम तालिका

नवजीव (Cenozoic)									
तृतीय खण्ड (Tertiary)	चतुर्थ खण्ड (Quaternary)								
	प्रातिनूतनाशम (Pleistocene)								
	मध्य प्रातिनूतनाशम (Middle Pleistocene)			पछिल्ला प्रातिनूतनाशम (Upper Pleistocene)					
हिम युग (Age of Glaciation)									
नवाशम (Holocene)									
उषाशम (Eocene) आदिनूतनाशम (Oligocene) मध्यनूतनाशम (Miocene) अतिनूतनाशम (Pliocene)	निम्न प्रातिनूतनाशम (Lower Pleistocene)	प्रथम हिमानी	प्रथम अन्तर हिमानी	द्वितीय हिमानी	द्वितीय अन्तर हिमानी	तृतीय हिमानी	तृतीय अन्तर हिमानी	चतुर्थ हिमानी	आधुनिक (Recent)
		गुञ्ज (Gunz)	गुञ्ज-मिन्डेल (Gunz-Mindel)	मिन्डेल (Mindel)	मिन्डेल-रिस (Mindel-Riss)	रिस (Riss)	रिस-वुर्म (Riss-Wurm)	वुर्म (wurm)	हिमानी उत्तर (Post Glacial)
		१।२		१।२		१।२।३		१।२।३।४	
		१० लाख	६ लाख	५ लाख	२.५ लाख	२ लाख	१.५ लाख	०.८ लाख	हिम युग प्रारम्भ वर्ष इ.पू.
पाषाण युग (Lithic Age)									
पुरापाषाण युग (Paliolithic)									
निम्न पुरापाषाण युग (Lower Paleolithic)		मध्य पुरापाषाण युग (Middle Paleolithic)			पहिलो पुरापाषाण युग (Upper Paleolithic)				
उषः पाषाण (Eolithic)		मुस्तेर (Mousterian)			सोलुवे (Solutrean)				
पूर्व-चेलियन (Pre-Chellean)		चुरे-कोटडाँडी (Chure-Kottanri)			महाभारत (Mahabharat)				
चुरे-बर्दिया (Chure-Bardiya)					अजिल (Azilian)				
चेलियन (Chellean)					बूढानीलकण्ठ (Budhanilkantha)				
अश्योल (Acheullian)									
मध्यपाषाण युग (Mesolithic)									
नवपाषाण युग (Neolithic)									
धातु युग (Metal Age)									
आर्य उत्तर युग (Age After Aryans)									

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

१. चेमजोङ, इमानसिंह- किरात मुन्धुम (किरातको वेद), राजेन्द्रराम, भारत, १९६१ ।
२. प्रश्रित, मोदनाथ- जीवाणुदेखि मानवसम्म, लिसन प्रकाशन, काठमाडौं, १९८३ ।
३. प्रधान, केदारनाथ- नेपाली इतिहास लेखनबारे, प्रधान प्रकाशन, वनेपा, १९८५ ।
४. —नेपालको प्रागैतिहासिक रूपरेखा (अप्रकाशित) का अंशहरू ।
नेपालको प्रागैतिहासिक अध्ययन, वर्तमान नेपाल, वर्ष ३ अंक ३, १९८७ ।
नेपालको प्रागु इतिहासका श्रोतहरू, वर्तमान नेपाल वर्ष ३ अङ्क ४, १९८७ ।
५. प्रपन्नाचार्य, डा. स्वामी- वेदमा के छ ? (अग्निमीले), प्रशान्त प्रकाशन, वाराणसी, १९८६ ।
५. बस्नेत, भीम भक्तमान सि- नेपालको ऐतिहासिक झलक, १९५६ ।
७. लामा, सन्तवीर- तम्बाकइतेन् (हाई रिमठिम), रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, १९८३ ।
८. शर्मा, जनकलाल- हाँचो समाज एक अध्ययन, साझा प्रकाशन, काठमाडौं, १९८२ ।
९. —नेपालमा मानव जातिको पुर्खा, प्राचीन नेपाल, संख्या ६१-६४, १९८१ ।
१०. —नेपाल: मानव विकासको दृष्टिमा, गरिमा, वर्ष १ अङ्क ५, १९८१ ।
११. सिंह, डा. मदनमोहन सिंह- पुरातत्त्वकी रूपरेखा, जानकी प्रकाशन, पटना, १९८१ ।
१२. सिंह, डा. रामप्रवेश एवं कुमार डा. अनिल- मानव उद्भव तथा प्रजातीय अध्ययन, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना, १९७६ ।
13. Alexeev, Dr. V. P.- *The Origin of Human Race*, Progress Publishers, Moscow, 1986.
14. *A Photographic Record of Mount Julmo Lungma Scientific Expedition*, Science Press, Peking, 1974.
15. Bhatta, D. D.- *Natural History and Economic Botany of Nepal*, Orient Longman Ltd., New Delhi, 1977.
16. Cornivus, Gudrun- Report of the Work Done in the Project of Quaternary and Prehistoric Studies in Nepal, *Ancient Nepal*, No. 86-88.
17. Engels, Frederic- *Dialectics of Nature*, Progress Publishers, Moscow, 1974.
18. Kang, Prof. Wu Ru- Where did Human-kind Originate, *China Pictorial*, Peking, July 1981.
19. Lanpo, Jia- *Early Man in China*, Foreign Languages Press, Peking, 1980.
20. Nesturkh, M- *The Origin of Man*, Progress, Publishers, Moscow, 1967.
21. Nepal, Nirish- The Ramapithecus, *Rolamba*, Joshi Research Institute, Lalitpur, Vol. 2, No. 1, 1981.
22. Sharma, C. K.- *Geology of Nepal*, Educational Enterprises, Kathmandu, 1977.
23. Sharma, Janak Lal- 17 Million- year-old Primate Fossils Could Be Link Between Man and Ape, *Ancient Nepal*, Vol. 79, 1984.
24. *The Outlines of Korean History*- Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1977.

पत्र-पत्रिका

१. गोरखापत्र- २०३७ चैत्र १४ शुक्रवार
2. *The Rising Nepal*-- 1980 March 27, Friday.
3. *Beizing Review*-- China, Vol. 26, No. 44, 1983.